

חנה אדוני והלל נוסק. קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבת התקשורת
הרב ערוצית. ירושלים: מאגנס. 2007. 199 עמודים

יעל דר*

מהי "קהילת קוראים"? את מי כוללת "קהילת הקוראים" בישראל? מי הם קובעי הטעם בה? מהן העדפותיה? מה ייחודה של קהילת הקוראים הישראלית ביחס לקהילות קוראים בארצות אחרות? האם יש לה הרגלים אחרים? הביטוס אחר? ומהו "מעשה הקריאה"? איזה תנאים מקדימים הוא דורש? מהו חלקו בתרבות הפנאי בישראל? במה ייחודו כערוץ תקשורת? אילו זיקות מקיימת הקריאה עם הצפייה בטלוויזיה, הגלישה באינטרנט וה"תוכן" שמציע הטלפון הסלולרי? האם לנוכח הדומיננטיות של תרבות הפנאי הדיגיטלית תם עידן הספר?

הספר קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבת התקשורת הרב ערוצית מאת חנה אדוני והלל נוסק דן בשאלות תרבותיות מהותיות אלה מפרספקטיבה ובפרקטיקה של מחקר התקשורת ובהיבט היסטורי. יתרונו של הספר בכך שהוא מושתת על סקרים, שאלונים, ראיונות ומחקרים בשיטות מחקר שונות, פרי עבודתם של אדוני ונוסק וחוקרים אחרים מתחום התקשורת בנקודות זמן שונות במהלך שלושים שנה, 1970-2001. בשנים אלה חלו כידוע תמורות אדירות באמצעי התקשורת ובהרגלי הפנאי בישראל ובעולם, משנות השבעים, עם חדירתה של הטלוויזיה (החד ערוצית) לסלונים בישראל, ובמהלך העשורים האחרונים, עם הפיכתה של הטלוויזיה בישראל ממונוליטית והגמונית לרב-ערוצית, ואחר-כך ובמקביל, עם כניסתם של המחשב האישי, האינטרנט והטלפון הסלולרי למרחב האישי, המשפחתי והציבורי. כחלק ממחקר מגוון וארוך-טווח זה הספר משופע בנתונים ובתובנות שוודאי יפרנסו מחקרים עתידיים. דווקא משום כך חשוב הנספח, המציג את המחקרים שעליהם נשען הספר, שכן הם שונים זה מזה במדגם, בהיקף הנושאים ובדרכי העברתם.

כדי לבחון את הקריאה כחלק מסביבה תקשורתית מורכבת, מציעים אדוני ונוסק מודל מחקר שנקרא "הקריאה כתקשורת". מודל זה משלב מושגים מדיסציפלינות שונות העוסקות בספר, בקריאה ובקהילת הקוראים: היסטוריה, ספרות, חינוך, מחקר תרבות, סוציולוגיה ופסיכולוגיה, באוריינטציה תקשורתית המאפשרת לבחון את מידת החילופיות של אמצעי תקשורת אלה באלה לסיפוק צרכים אישיים, חברתיים ולאומיים. למעשה, הספר אינו עושה די בכיוון אקלקטי זה והוא מסתפק בסופו של דבר בתיאוריה ובפרקטיקה מחקר התקשורת. בולט בהיעדרו, למשל, דיון תוך-טקסטואלי (ספרותי במהותו) ברפרטואר ובאופן שבו הוא מתפרש בקרב הקוראים, אשר יאיר את מהות הקריאה ואת אופייה, שהרי קהילות קריאה שונות נוטות להעדיף ולהבין טקסטים באופן שונה. ברוח מחקר התרבות והסוציולוגיה חסר דיון באופן שבו קהילת הקוראים הישראלית רואה ומגדירה את עצמה. הדימוי העצמי של קהילת הקוראים הוא קריטי להבנת ההון התרבותי של הקריאה.

* היחידה למחקר התרבות ותכנית הלימודים הכלליים והבין-תחומיים, אוניברסיטת תל אביב ובית הספר לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

האובייקט התקשורתי הנחקר הוא ספרים, כתבי עת ועיתונים יומיים, וקהילת הקוראים הפעילים לפי אדוני ונוסק הם מי שצורכים באופן תדיר ספר (לפחות אחד בחודש), כתב עת או עיתון יומי. מי שקוראים עיתונים מקוונים או ספרות באינטרנט אינם נכללים בקבוצה זו. המחקר, שהסתיים לפני שבע שנים, החמיץ בהחלטה טכנית זו קבוצה הולכת וגדלה של קוראי עיתון יומי.

אף שהספר כורך יחד ב"קהילת הקוראים" את קוראי הספרים עם קוראי העיתונים היומיים וקוראי כתבי העת, הדיון בטעמים ובהרגלי הקריאה שלהם אינו אחיד. בעוד שנעשה ניסיון למפות העדפות של טעם (סוגה, תרגום מול מקור, נושאים מועדפים, העדפת סופרים מסוימים) בתחום קריאת הספרים, חסר דיון ממצה בהעדפות של סוגות, תכנים וכותבים בתחום העיתונות, וחסרה תמונה שלמה של העיתונות בעשורים הנבדקים. בלעדיהם, נתח חשוב ממה שנקבע כאן כ"מעשה הקריאה" ו"קהילת הקוראים" נותר עמום.

אולם, גם התמונה של השדה הספרותי בשלושים השנים הנחקרות אינה מלאה. חסרים נתונים על היקף הפעילות המו"לית בישראל; מספר ההוצאות, זהות בעליהן, היקפן, נושאי התמחותן, אמצעי שיווק טיפוסיים, נתונים על מכירות וכדומה. חסרים נתונים על מספר חנויות הספרים, אופיין ופיזורן באוכלוסייה, ועל הספריות הציבוריות, פיזורן והיקף פעילותן. חסר גם דיון על השיח התרבותי שמסביב לקריאה: ביקורות ספרים, פרסים ספרותיים, פורומים ספרותיים באינטרנט, חוגי קריאה, הרצאות לציבור הרחב ואירועים תרבותיים שעניינם קריאה. כל אלה הם חלק מתרבות הקריאה בישראל, שעליה נדון הספר. השוואתם לנתונים מקבילים בארצות אחרות הייתה מקנה פרספקטיבה רחבה לשדה הנחקר.

הנתונים שניתנים בספר על היקף הקריאה בישראל ביחס לארצות אחרות אכן מסמנים את תרבות הקריאה בארץ כשונה: קהל קוראי הספרים בישראל (81%) גבוה מארצות הברית ומרוב מדינות אירופה. אחוז קוראי העיתונים בישראל (98%) הוא מהגבוהים ביותר, אך קריאת כתבי העת (51%) נמוכה מכל מדינות אירופה ומארצות הברית.

הקוראים הפעילים בישראל פולחו לפי שפת הקריאה: עברית, ערבית ורוסית. כצפוי, רוב רובה של האוכלוסייה הישראלית קוראת עברית (69 אחוזים מקהל הקוראים היהודים בישראל ב-1970, 81 אחוזים ב-1990 ו-69 אחוזים ב-2001). עיקר המחקר מתמקד בקוראי העברית (להוציא את החרדים) ובפילוחים שונים שלהם, על-פי רמת השכלה, מגדר, גיל ושיוך עדתי.

השוואת היקף הקריאה בשלוש נקודות זמן מלמדת על ירידה קלה בהיקף הקריאה של קוראים בוגרים בין השנים 1970 ל-1990 ועל שמירה על יציבות בעשור האחרון. מכלל קוראי הספרים, כ-40 אחוזים הם קוראים פעילים (ספר ויותר בחודש), מחצית ומעט יותר מקרבם הן נשים. מבחינת הגיל, הפלח הגדול ביותר של הקוראים הפעילים הוא של בני 30-49, ואחריהם בני חמישים ומעלה. בפילוח העדתי, הפלח הגדול ביותר הוא של יוצאי מדינות אירופה וארצות הברית, והקטן ביותר של יוצאי עדות המזרח. בקרב ילידי הארץ, מוצא ההורים לא משפיע על הרגלי הקריאה.

אחד הממצאים המעניינים בספר נוגע לטענה הרווחת שהטלוויזיה והמחשב נוגסים בקריאה ומאיימים להפכה לפעילות מינורית בתרבות הפנאי. עיון בדפוסי הקריאה של קבוצות מוגדרות על-פי השכלה וגיל מלמד שבשנים 1970-1990, השנים שבהן הטלוויזיה הפכה לנחלת הכלל, חלה אמנם ירידה בקריאה בקרב כולם, אך בעיקר בקרב הצעירים.

ההשוואה לשנת 2000, השנים שבהן המחשב והאינטרנט הפכו לנחלת הכלל, מלמדת שנשמרה יציבות ברמת הקריאה, כלומר שהקריאה לא ניווקה מהדומיננטיות של המחשב והאינטרנט. לעומת זאת, מי שניזוקה מפעילות תקשורתית זו היא דווקא הטלוויזיה. זאת ועוד: ממצאי המחקר מלמדים כי בקרב המשתמשים במחשב והגולשים באינטרנט, שיעור הקוראים גבוה יותר. אדוני ונוסק מסיקים מכך, שלא רק שפעילות זו אינה מאיימת על הקריאה, ייתכן שהיא אף מעודדת אותה.

ובנוגע למשתנים המשפיעים על מידת הקריאה: מכל הפילוחים שפולחו בספר, ההשכלה היא המשתנה הדומיננטי בקביעת תדירות קריאה. ככל שההשכלה עולה, מעשה הקריאה אינטנסיבי יותר. המשתנה המשפיע הבא הוא המגדר: הנשים הן המרכיב המרכזי בקרב הקוראים הפעילים, הן בקרב בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ויותר הן בקרב בעלי ההשכלה הבינונית. רק בקרב בעלי ההשכלה הנמוכה המרכיב המגדרי אינו בעל משמעות. הגברים משלימים את הפער בקריאת עיתונים, שם המגמה הפוכה: הפער המגדרי הגבוה ביותר הוא בקרב בעלי ההשכלה הנמוכה. פער זה הולך ומצטמצם ככל שההשכלה עולה, ובקרב בעלי ההשכלה הגבוהה אין פער מגדרי בקריאת עיתונים יומיים.

משתנה נוסף שאדוני ונוסק מדגישים מאוד את חשיבותו הוא תהליך התברות לקריאה במסגרת המשפחה. לפי הספר, בכל רמות ההשכלה, ילדים שהוריהם קוראים קוראים יותר בבגרותם מאנשים שהוריהם לא קראו. לביסוס נקודה זאת ולבדיקת האופן שבו מבוגרים מבססים הרגלי קריאה אצל ילדיהם, דרוש עדיין מחקר עתידי על הרגלי הקריאה של ילדים, ולאורך זמן, מילדות לבגרות. בחינת הרגלי הקריאה של ילדים תוכל לשפוך אור נוסף גם על קהילת הקוראים הבוגרת. תשובות לשאלות כמו האם מי שמעודדים קריאה בקרב ילדיהם הם גם קוראים פעילים בעצמם, והאם יש קורלציה בין הטעמים הספרותיים של המבוגרים לבין אלה שהם מכתיבים לילדים (שהרי המבוגרים הם קובעי הטעם העיקריים בשדה ספרות הילדים) – יהפכו את תמונת "מעשה הקריאה" למורכבת ומרובדת אף יותר.

את הדיון בטעמים הספרותיים – הספרים, הסופרים והסוגות המועדפים – ביססו החוקרים בעיקר על רשימת רבי המכר. זו כמובן תמונה חלקית, היות שרשימת הספרים הנמכרים ביותר מייצגת רק אספקט אחד בהרגלי הקריאה – קניית ספרים – ומוציאה מהדיון אנשים שידם אינה משגת לרכוש ספרים, אף שייתכן כי הם קוראים פעילים. בנוסף, קניית ספרים אינה מלמדת בהכרח על הרגלי הקריאה. להשלמת התמונה יש לבחון במחקר עתידי גם את הרגלי השאילה מהספרייה, את הרגלי ההשאלה הפרטית (מחבר לחבר), את הרכב הספריות הפרטיות בבתי הקוראים ועוד.

בדיון ברשימות רבי המכר הסתפקו החוקרים ברשימות של עיתון אחד, עיתון הארץ, ובמשך שנתיים בלבד, 2000 עד 2002. למרות מגבלות אלה, הממצאים מעניינים: שני שלישים מקוני הספרים העדיפו סיפורת שנכתבה בעשור האחרון. העדפה זו, אגב, שונה מאוד בטעם הספרותי לילדים, שבו בחרו החוקרים שלא לעסוק. שם, אף על פי שמדובר באותם קונים עצמם (קונים מבוגרים), מידת העכשוויות של הספר משפיעה פחות על בחירתו. השינוי הגדול ביותר בטעם הספרותי חל בהעדפה של ספרות עיונית אקטואלית. מהספר עולה שבשנות השבעים סוגה זו הייתה פופולרית מאוד וקרנה ירד מאוד במשך השנים. לטענת החוקרים, זניחת האקטואליה המקומית מקורה בהיחלשות הקולקטיביזם הישראלי בשני העשורים האחרונים, כחלק מתהליך הגלובליזציה, העובר גם על ישראל.

דיון מעניין בספר עוסק בייחודו של מעשה הקריאה דווקא בשנים אלה, בתרבות המקיימת בתוכה מתח פנימי בין גלובליזציה ורב־תרבותיות. על־פי אדוני ונוסק, לא זו בלבד שהקריאה אינה נחלשת כתוצאה מתהליכי הקונפליקט האלה, אלא שהיא ממלאת תפקיד גישור ייחודי בהבנת זהויות מרובות: זהות גלובלית, לאומית, אתנית ואישית. הבשורה הנלווית לספר היא שמוקדם מדי להספיד את מעשה הקריאה ומוקדם מדי להתעלם מקולות הקוראים בתרבות.